

Interpretativní pojetí a kvalitativní výzkum sociálních nerovností.¹

Jadwiga Šanderová

*Pracovní text projektu Sociální distance ve stratifikačním systému ČR.
Prosinec 2006. Necitovat bez svolení autora.*

Abstrakt: Přehledová stať shrnující nové trendy (tzv. kulturní obrat) v teorii a především ve výzkumu sociálních nerovností v posledních 15 letech. V tomto rámci autorka identifikuje dvě základní vzájemně propojené tendence, a to jednak snahu integrovat výzkum sociálně ekonomických, etnických, rodových a případně dalších nerovností a jednak příklon k interpretativnímu pojetí a kvalitativním metodám výzkumu. Tyto dvě tendence se projevují v kritice esencialismu a důrazu na relační přístup, ve výzkumném zájmu o procesy kategorizace a sociální konstrukce hranic, v důrazu na významy a praktiky a v novém pojetí kolektivní identity. Potenciální přínos tohoto „obratu“ autorka vidí v možnosti uvádět teoretické poznatky a zjištění kvantitativní povahy do zcela konkrétního kontextu každodenního života lidí.

Posledních patnáct let se v oblasti zkoumání sociálních nerovností objevuje stále více prací, pro něž je typický odklon od strukturalistického pohledu, přesun důrazu z ekonomické dimenze na kulturní a využívání kvalitativních metod. Devine a Savage [2005] v této souvislosti hovoří s odkazem na Chaney [1994] Abbott [2001] o kulturním obratu v celé disciplíně.² Mají tím na mysli sílící důraz na kulturní dimenzi ekonomických a sociálních procesů, nebo-li využijeme-li pojmů jedné z diskusí, jež se vede na poli politické filosofie [Fraserová, Honneth 200], snížení zájmu o ekonomicko-politický problém přerozdělování ve prospěch zvýraznění symbolického aspektu nerovností problému uznání. Počátky zmíněného obratu nepochybně souvisí s rozmachem sociálních hnutí, jehož kořeny je třeba vidět ve hnutí feministickém. Jeho protagonisté poukazují na klíčový význam kultury, která dává materiálním a mocenským vztahům konkrétní podobu a smysl. Zdůrazňují, že kultura není produktem či „přívazkem“ materiálních vztahů, ale je jejich jádrem [Bottero a Irwing 2003: 464]. V pozadí je rovněž třeba vidět množící se tvrzení některých teoretiků, že v současných vyspělých společnostech mizí hierarchie [Beck 2004; orig 1986] nebo že „třídy jsou mrtvy“ [Pakulski a Waters 1996]³, o čemž svědčí nemožnost identifikovat existenci třídního vědomí. V reakci na toto

¹ Text vznikl za podpory juniorského badatelského grantu GA AV ČR „Sociální distance ve stratifikačním prostoru ČR“ (reg. n. B700280603).

² Podobně Bottero a Irwin [2003] s odkazem na [Clarke 2002] a [Roseneil 1995].

³ Případně třídy údajně představují „zombie“ výzkumů sociální stratifikace [Beck 2000], protože ač „mrtvy“, neustále „straší“ v teoriích a výzkumech sociální stratifikace vyspělých kapitalistických zemích.

tvrzení obrátila řada zastánců existence tříd, zejména v britské sociologii, svoji pozornost k problému kolektivní identity. Neztotožňují se totiž s diagnózou současné společnosti jakožto společnosti totálně individualizované, kde identita přestává být pevně ukotvena ve společné kultuře určité skupiny a stává se pluralitní, fluidní a reflexivní. Snaží se ukázat, že třída dnes sice není identitou ve smyslu explicitní sebeidentifikace a otevřeně zastávaných určitých hodnot, je však implicitně přítomna v sociálních vztazích (viz např. [Hall et als. 1997], [Sommers a Gibson 1998] [Crompton, Scott 2004], [Devine et als. 2004]). S určitým zjednodušením lze konstatovat, že v rámci posunu zájmu od přerozdělování k uznání, lze pozorovat jistou tendenci ke snaze uchopit problém spíše v interakcionistickém či konstruktivistickém duchu, nostalgii po metodách, které sociologové používali před „revolucí proměnných“⁴ a využívání přístupů poněkud zjednodušeně shrnovaných pod název kvalitativní metody.⁵ V tomto rámci sociologové nehledají teoreticky odvozené a definované třídy a třídni vědomí, ale zaměřují se na to, jak se lidé sami v různých kontextech rozhodují, kdo do jaké kategorie patří, a jak se tím v konkrétních interakcích řídí.

Autoři kvalitativních studií, kteří studují interakce mezi konkrétními lidmi v přirozeném kontextu, často zdůrazňují, že oddělovat sociální stratifikaci od dalších podob sociální nerovnosti lze jen analyticky, nikoli však v reálném životě. V této souvislosti řada z nich dospěla k závěru, že nerovnosti plynoucí z dělby práce, související s rasovou a etnickou příslušností a nerovné postavení mužů a žen ve společnosti jsou především nerovnosti sociální a že mechanismům jejich vzniku a reprodukce možná snáze porozumíme, budeme-li je takové zkoumat, tedy bez ohledu na konkrétní rozdíly stojící v jejich pozadí. V této souvislosti dále zdůrazňují, že konkrétní souvislosti mezi hodnotovými a materiálními vztahy nabývají v prostoru a čase nejrůznějších podob, přičemž sociologové doposud hledali v jejich pozadí obecnější rysy, avšak pro jednotlivé typy nerovností (zejména stratifikace, nerovnost

⁴ Blíže viz [Horowitz 1998].

⁵ V této souvislosti je třeba připomenout, že první empirické výzkumy sociální stratifikace byly ukotveny v tradici tzv. komunitních (monografických) výzkumů. Minimálně je třeba zmínit Warnera, který se opíral o práce kulturních antropologů (což jistě souvisí s tím, že původní profesí byl sociální antropolog), a také G. Meada, E. Durkheima, G. Simmela a J. Piageta. Warner vedl v třicátých letech výzkumný tým zabývající se monografickým výzkumem tří amerických měst (Yankee City, Old City a Jonesville). Cílem výzkumu, v němž byl použit kvalitativní i kvantitativní přístup, byla analýza životního stylu a zvyků (folkways) v typickém yankeeském městě. Další americké výzkumy tohoto typu uvádí Horowitz [1998]. Nelze se také nezmínit o britských komunitních studiích (viz. např. [Travers 1999] nebo [Devine, Savage 2005]).

rodů, etnik a ras) odděleně. To mimo jiné znamená na jedné straně větší obecnost (např. [Tilly 1998], [Schwalbe a kol. 2000], [Jenkins 2000], [Bottero a Irvin 2003]). – tj. zkoumat sociální nerovnosti jako takové a hledat společné rysy sociální stratifikace, nerovnosti rodů atd. – a na straně druhé větší konkrétnost (např. [Lamont 1994], [Anthias 1998], [Bottero a Irvin 2003], [Payne 2000]) – tj. detailně analyzovat konkrétní podoby nerovných vztahů mezi lidmi, a to s důrazem na význam, který jim aktéři přikládají, a na konkrétní praktiky, jejichž prostřednictvím se nerovnost reprodukuje (případně vzniká). Z tohoto hlediska stojí v centru zájmu procesy konstrukce nerovných kategorií a skupin lidí a hranic mezi nimi. Jak už bylo řečeno, kultura v této souvislosti není považována za jednu ze sfér života společnosti, ale za důležitého zprostředkovatele mezi sférou ekonomickou a politickou, jenž dává materiálním a politickým vztahům konkrétní podobu a význam (explicite [Bottero a Irvin 2003]).

Stručně řečeno v rámci „kulturního obratu“ ve výzkumu sociálních nerovností, lze pozorovat dva základní vzájemně propojené trendy. Jednak je to snaha integrovat výzkum jednotlivých podob sociálních nerovností (sociálně ekonomické, etnické, nerovnosti plynoucí z rodu, věku, sexuální orientace, případně další) a v této souvislosti se soustředit na procesy a praktiky, které stojí v pozadí jejich vzniku a reprodukce bez ohledu na konkrétní zdroj a podobu. Druhá tendence spočívá ve výrazném příklonu k interakcionistickému a/nebo konstruktivistickému pojetí vztahů mezi lidmi. V tomto rámci lze pozorovat výrazný příklon ke kvalitativnímu (především etnometodologickému) výzkumu.

Konkrétně se tyto dva trendy projevují ve čtyřech základních tendencích⁶:

- a. V kritice tzv. esencialismu a důrazu na relační přístup (zejména. [Bottero a Irving 2003], [Anthias 1998], [Tilly 1988]).
- b. Ve výzkumném zájmu o procesy sociální konstrukce hranic mezi skupinami a kategoriemi lidí, přičemž hranice jsou vnímány jako pohyblivé (zejména. [Payne 2000], [Bottero a Irwing 2003], [Tilly 1988], [Lamont a 1994 a 2000]).

⁶ Uvedené čtyři tendence je samozřejmě třeba chápat jako analytický nástroj, či spíše nástroj strukturace textu. V úvahách a výzkumech citovaných autorů zpravidla nalézáme kombinace několika z nich. S některými s autorů se tak čtenář v následujícím setká opakovaně.

- c. V důrazu na významy a praktiky (zejména [Bottero a Irwing 2003], [Schwalbe a kol. 2000], [Harris 2000 a 2004], [Travers 1999]).
- d. V novém pohledu na problém kolektivní identity (zejména [Sayer 2005], [Miles 2005], [Woodin 2005], [Payne a Clare 2005], [Reay 2005]).

V následujícím textu na vybraných příkladech podrobněji ukážu, v čem tyto čtyři tendence konkrétně spočívají. V závěrečné úvaze o smyslu a přínosu takového typu výzkumu chci ukázat, uvedené tendence lze považovat za přínosné, protože umožňují uvádět teoretické poznatky a zjištění kvantitativních výzkumů do konkrétních žitých souvislostí a umožňují tak hlubší porozumění sociálním nerovnostem a problémům, které z nich v dnešním světě vyplývají.

Kritika esencialismu a důraz na relační vztahy.

Představitelé relačního přístupu (v přímé či implicitní návaznosti na Bourdieu) metaforicky chápou společnost jako diferencovaný sociální prostor, v němž jsou lidé, identity, zdroje a aktivity různě umístěny a různě hodnoceny. Základní zásadou kritiků esencialistického přístupu je zbavit výzkum sociálních nerovností přístupu, v jehož rámci je rod, etnická příslušnost, věk apod. považován za příčinu vztahů mezi lidmi, a dívat se na problém z opačné strany. „Skupiny by měly být chápány relačně, spíše než jako substanciální entity s nějakými atributy. Sociální skupina je kolektiv osob, které se liší od ostatních kulturními formami, praktikami, zvláštními potřebami nebo schopnostmi, strukturami moci či prestiže. V relační konceptualizaci není sociální skupina konstituována svými atributy či sebedefinicí svých členů, ale je to spíše vztah skupiny k jiným“ [Bottero a Irwin 2003: 465].

Kritika esencialismu a metodologického individualismu znamená i odklon od systémového přístupu. Příkladem je „relační teorie“ Tillyho [1989], který však „kulturní obrat“ zcela ignoruje, a interakcionistický přístup Schwalbeho a kol.[2000], který lze naopak považovat za typický výraz výše charakterizovaných tendencí. Oběma koncepcím je společný zájem o obecné procesy, jimiž sociální nerovnosti – bez ohledu na konkrétní podobu – vznikají a reprodukují se. Tilly i Schwalbe a kol. vycházejí z přesvědčení, že uvažovat o distribuci bohatství, statusu, moci, vzdělání a dalších zdrojů jako o „struktuře“, k níž se musí vztahovat jednání lidí, je mystifikací.

Distribuce zdrojů, ať už rovná či nerovná, nepředstavuje v jejich pojetí strukturu, ale podmínky, v nichž lidé jednají. Stejně jako Collins [1975], aniž by však na něho odkazovali, považují struktury za komplex individuálního sociálního jednání lidí, závislého na ideách, pocitech, procedurálních pravidlech, nástrojích a zvycích, které jsou k dispozici a umožňují individuální i společné jednání. Strukturálními silami jsou v jejich pojetí kooperativní či konkurenční jednání lidí. Na místo „struktury společnosti“ je třeba vidět myriády lokálních uskupení.

Za základní problém považují tito autoři hlouběji porozumět tomu, jak se jednání lidí přenáší z místa na místo. Jak jednání malé skupiny dominantních disponujících zdrojů, může podkopat solidaritu na vzdáleném místě, jak strategie odporu uplatněná podřízenými na jednom místě je úspěšně přijata podřízenými jinde. Jde tedy o to odpovědět na otázku, jak se symbolické a materiální zdroje umožňující ustavení Druhých (Jich), udržovat hranice mezi My a Oni přenáší z jednoho uspořádání do druhého. Cílem zkoumání sociálních nerovností v tomto pojetí je odhalit procesy, jimiž jednání v určitém sociálním prostředí podporuje či omezuje jednání jinde. Pojem „síly sociální struktury“ je v tomto rámci vztahován k vzdáleným zdrojům, k nimž patří i lidé s vštípenými vírami, zvyky a dovednostmi. „Klíčová otázka se netýká zdrojů a jejich distribuce, ale toho, jak jsou zdroje užívány v daném čase a místě, za účelem vytváření a reprodukce vzorců jednání a zkušenosti“ [Schwalbe a kol 2000: 440].

V této souvislosti poukazují na to, že ve výzkumu nerovností naprosto chybí analýza vztahů mezi těmi, kdo se snaží získat či si zachovat větší podíl na zdrojích, moci a privilegií pro sebe, a těmi, kdo této snaze odporují, nebo se jí přizpůsobují. Zároveň zdůrazňují, že určité generické procesy jsou důležitější než ostatní, protože vytvářejí vzorce a podmínky, které mají pro velké počty lidí významné důsledky. Tilly se soustředil na mezo úroveň, tj. na organizace (a opírá se mimo jiné také o teorie organizací), a kategoriální nerovnosti považuje spíše za sekundární důsledek řešení problémů kolektivního získávání zdrojů, v němž samozřejmě hraje roli primárně spíše instinktivní exkluze, která je později institucionalizována. Schwalbeho a kol. se zaměřili na bezprostřední interakce mezi individui a navazují především na Blumera a Hughesse a považují za nutné „zkoumat, jak jsou rod, rasa a třída konstituovány zcela konkrétními formami myšlení, mluvení a jednání, které tvoří a udržují vztahu dominance a podřízenosti“ [c.d.: 441]. Schwalbe a kol.,

podobně jako Sayer [2005], navíc považují za důležité věnovat pozornost emocím, neboť ty dle jejich názoru ty přispívají k přijetí nějakého režimu kategorií, hranic a sítí. Oproti Tillymu se opírají především o interakcionistický výzkum, který směřuje k hlubší analýze procesů vymezených relační analýzou. Obě citované práce vrcholí identifikací základních procesů jež produkují a udržují nerovnosti.⁷

Zkoumání procesů konstrukce hranic.

V rámci „kulturního obratu“ se do centra pozornosti výzkumu sociálních nerovností dostávají procesy, jež proměňují nejružnější rozdíly a difference v nerovnosti, přičemž rozdílnost není chápána jako objektivní vlastnost rozdílných skupin lidí, ale jako vztah mezi nimi. Rozdílnost (nerovnost) není srovnávaným kategoriím inherentní, protože jde o výsledek nejen vzájemných definic příslušníků různých kategorií ale i jejich sebedefinování [Bottero a Irwin 2003], [Barth 1994], [Jenkins 2000], [Payne 2000] [Lamont 1994 a 2000], [Lamont a Molnar 2002]. Cílem tohoto typu výzkumů je odhalovat procesy, které vedou k rozmanitosti společnosti, tj. k sociální organizaci kulturních rozdílů. Základní otázkou je, jak lidé vytvářejí a udržují sociální hranice. K problematice hranic byly v poslední době napsány desítky prací, jejichž přehled podává Lamont a Molnar [2002].

Procesům identifikace, diferenciaci, kategorizace a klasifikace se z teoretického hlediska věnuje Jenkins [2000]. Podobně jako Allport [2004:33-59], který problém symbolických nerovností zevrubně rozebral již před půl stoletím, zdůrazňuje i Jenkins avšak s odkazem na práci Hogga a Abramse [1988], že „kategorizace je základní a universální proces, protože uspokojuje základní a universální lidskou potřebu úspornosti v procesu poznávání“ [c.d.: 72]. Zdůrazňuje však, že je třeba odlišit dva základní procesy, a to identifikaci skupiny sebe sama a kategorizaci druhých, která je orientována vně skupiny. Tyto dva procesy jsou komplementární a všichni aktéři podléhají oběma. Jinými slovy, žádné „My“ nemůže existovat bez „Oni“. V prvním případě jde o ustavení skupiny a v druhém o tvorbu kategorií. Pro potřebu analýzy vymezuje Jenkins tři v realitě se prolínající řády jevů. Je to v první řadě individuální řád (svět, jak jej vnímá individuum – jak je uspořádán v jeho hlavě), dále interakční řád (svět vztahů mezi lidmi – jak jsou uspořádány reálné vztahy mezi lidmi) a konečně institucionální řád (svět předepsaných a

⁷ Podrobněji viz [Šanderová, Šmídová 2006].

symbolicky uspořádaných praktik). Kategorie vznikají a udržují se ve všech těchto třech řádech komunikací individuů v institucionalizovaných kontextech lišících se umístěním na pomyslném kontinuu formálnosti, a to od neformálních kontextů (primární socializace) po vysoce institucionalizované (věda). Aby ukázal všudypřítomnost kategorizace jakožto předpokladu sociálního jednání vybral pro své úvahy následující kontexty: primární socializace, rutinní interakce ve veřejném prostoru, sexuální vztahy, vztahy v komunitách, členství v neformálních skupinách, příbuzenské vztahy, přechody životního cyklu, léčba a medicína, sekundární socializace, tržní vztahy, marketing, zaměstnání, administrativní alokace, sociální kontrola, politika, sociální politika, oficiální klasifikace a věda. Kategorizace je nevyhnutelným rysem soužití lidí a ačkoli často vede k stigmatizaci a útlaku, nelze ji s nimi ztotožňovat, protože může být i pozitivní a přínosná [Jenkins 2000: 10-14].

Dále Jenkins předkládá pět možných scénářů internalizace externí definice jakožto součást sebeidentifikace. Pokud externí definice spadá v jedno s identifikací skupiny sebe sama, pak se navzájem posilují. Skupinová sebeidentifikace v zásadě není bez externí možná. Dlouhotrvající, ale relativně neproblematický kontakt mezi skupinami může vést k postupnému a vzájemnému posunu v identifikaci skupin. Skupina se může postupně a v zásadě nepozorovatelně začít definovat trochu jinak ve světle toho, jak ji definují druzí a jak s jejími příslušníky jednají (nebo samozřejmě naopak). Vnější kategorizace může být získaná a legitimizovaná uplatněním nějakého sdíleného rámce a chápání autority. Internalizace vnější kategorizace může být výsledkem vnucení moci (fyzickým násilím či jeho hrozbou). Kategorizovaní však také mohou odolávat. Snaha dosáhnout autonomie v sebeidentifikaci je ovšem vždy důsledkem kategorizace. Odmítnutí vnější definice je internalizováno, ale paradoxně, jako ohnisko odmítnutí. „Účinná kategorizace skupiny lidí mocnějšími Druhými tak nikdy není „spravedlivou“ klasifikací (pokud něco takového jako „spravedlivá kategorizace existuje).“ Má vždy nějaké důsledky, které však nemusí nutně být zamýšleny [c.d. 21-22]. Automaticky uvažujeme o lidech jako o mužích a ženách, černých či bílých, starých či mladých, bohatých či chudých, přátelích či nepřítelích. Řadíme si je do škatulek a podle toho se k nim chováme. Takové kategorie dávají společnosti konkrétní podobu. V rámci výše popsaného duálního procesu identifikace a klasifikace lidé prostřednictvím sociální interakce umísťují druhé do sociálních kategorií, k nimž váží různé interpretace

životního stylu, hodnoty a postoje. Podobně jako jiní (např. Payne [2000]) vymezuje Jenkins normativní mechanismy, jako sdílené porozumění kontextuálním kódům a sociálním praktikám osvětlujícím hranice mezi My a Oni.

Důraz na významy a praktiky

Důležitost významů a praktik zdůrazňují autoři, kteří s odkazem na Blumerovu kritiku kvantitativního výzkumu [1969] vidí v kvalitativním výzkumu prostředek vysvětlování hledisek aktéra, tedy vysvětlení důsledně se vyhýbajícího nadřazeným analytickým hlediskům. Typickými představiteli tohoto přístupu jsou Harris [2000 a 2004] a Travers [1999]. Harris nejdříve [2000] na základě koncepcí Blumera, Schutze a Garfinkela formuloval následující východiska interakcionistického pojetí sociálních nerovností. Především je to důraz na sociálně kulturní povahu nerovností: Nic není samo o sobě lepší nebo horší, nerovnost není nic objektivního, je to nálepka určité situace. Důležitý je význam, který lidé nálepce přisuzují, zda a jak vůbec rovnost a nerovnost vnímají, zda a kdy ji považují za relevantní. Významy jsou prožívány a modifikovány v interpretativních procesech, situace rovnosti a nerovnosti jsou definovány v interakcích (Blumer). Aby (ne)rovnost měla nějaký význam, musí být vztažena ke konkrétní oblasti zájmu. Všechny typifikace (jakožto vyrovnávání určitých rysů relevantních určitému účelu) zahrnují vyrovnávání (equilization), ale ne stejné hodnocení (equity). Stejné hodnocení je určeno kritérii specifickými pro určitou oblast relevance. Oblasti relevance různé skupiny lidí různým způsobem hierarchicky pořadají (Schutz). Rovnost je kontextuální, neexistuje jediná universální rovnost. Něco jiného je například rovnost partnerů v manželství, rovnost při výchově dětí a rovnost u rozvodu (Garfinkel). Z tohoto konstruktivisticko interakcionistického pohledu lze pak nerovnost považovat za jeden z konceptuálních nástrojů, „jehož pomocí lidé dávají nějaký smysl sociálnímu řádu.“ Harris navrhuje zkoumat různé oblasti relevance, které se lidí skutečně týkají, různé způsoby, jak tyto oblasti lidé hierarchizují a různé druhy typifikací, které mohou v jednotlivých oblastech relevance využívat. Takový postup považuje za předpoklad porozumění „generickým interpretativním procesům, jimiž se nerovnost stává rozeznatelným a zakoušeným významem světa“ [c.d.131].

Konkrétní metodiku interakcionistického zkoumání konstrukce sociálních nerovností později [Harris 2004] shrnuje do čtyř imperativů: 1. Hledej nerovnost! 2.

Urči její formu! 3. Dokumentuj její projevy a 4. Pátřej po jejích příčinách a důsledcích! Jako konkrétní příklad využití této metodiky uvádí svůj interakcionistický výzkum rovnosti a nerovnosti v manželství, v jehož rámci provedl a analyzoval třicet rozhovorů s lidmi, kteří charakterizovali své manželství jako rovnoprávné či nerovnoprávné. Jeho cílem bylo nechat respondenty pokud možno samostatně vyprávět, proto jim kladl otevřené otázky, které měly provokovat a rozvíjet jejich vyprávění (V čem je vaše manželství rovnoprávné a v čem nikoliv? Jak k tomu došlo? Jsou manželství vašich příbuzných a přátel z hlediska rovnosti a nerovnosti podobná nebo jiná? V analýze, v níž se držel čtyř výše zmíněných imperativů, pracoval především s Schutzovými koncepty, a to oblast relevance a typifikace.

Zmíněné čtyři imperativy působí na první pohled vcelku rozumně a nezbuzují žádné pochybnosti. Otázky však vyvolává jeho kritika jiných interakcionistických přístupů, které údajně interakcionistické nejsou. Pro svou kritiku si vybral rozsáhlou stať Collinse [2000], výše citovanou práci Schwalbeho a kol. a stať Changa [2000] věnovanou proměnám sociálně ekoomických nerovností v Číně. Autory všech tří prací Harrise kritizuje, zejména proto, že do výzkumu vstupují s předpokladem, že určitý typ nerovnosti ve společnosti existuje, na místo toho, aby nerovnost nejprve hledali.

Podle jeho názoru je však třeba si klást otázky typu: „Jaké nerovnosti v nějakém sociálním prostředí lidé skutečně pocítují? Jak mluvčí vybírají a transformují neurčité příklady, aby dosáhli určité interakční objektivitě? Propojují v rámci svých interpretací „nerovnosti“ v čase a prostoru? Pokud ano, jak? Harris v této souvislosti zdůrazňuje, že „výzkumník má zkoumat, jak jsou důvody nabízeny, přijímány, jak se o ně bojuje, jak jsou revidovány atd., a neměl by (jak jen to lze) přisuzovat [zkoumaným osobám a procesům J.Š.] nějaké motivy a příčiny“. Ve výzkumu, který nabízí, nejde o to, nalézt skutečnou motivaci dotazovaných, ale zjistit, jaké motivy jednání přisuzují a v čem vidí příčiny nerovností [c.d. 130]. Výzkumník, který předpokládá, že svět je „budován“ v každodenních interakcích však nesmí podlehnout konstruktivismu zcela a považovat poznatelný svět za výtvar interpretativních praktik lidí. Lidé „konstruují svět“ v tom smyslu, že „si vybírají vztahy, které uvádějí do vzájemných souvislostí a transformují nejednoznačné události do srozumitelných narativních vzorců“. Nepřekládají makrosvět do

mikroroviny svých životů, ale při interpretaci neurčitosti a složitosti svého života používají pojmů nerovnosti širší kultury (jako např. třída, či rovnoprávnost manželů). Významy nekonstitují svět v realistickém slova smyslu. Lidé žijí ve světě, o němž mluví, což neznamená, že jako takový ho i vytvářejí. Zároveň však nelze říct, „že všechna tvrzení lidí o nerovnosti jsou mylná. Řekneme-li, že vyprávění o nerovnosti jsou sociálně konstruovaná, neznamená to, že jsou 'chybná, že nejsou možným potenciálně užitečným vysvětlením. A řekneme-li, že nerovnost je interpretace, netvrdíme, že tento pojem nebo problém má být ponechán stranou ve prospěch 'objektivnějších' událostí“ [130- 132]. V této souvislosti se jeví jako velmi užitečný koncept „kulturních repertoárů“, s nímž přichází kanadská socioložka M. Lamont⁸.

Diskuse problému kolektivní identity.

Stále častěji pozorovaný nesoulad mezi existenčními podmínkami a subjektivním vnímáním uspořádání společnosti a vlastního postavení v ní, vede některé teoretiky k závěru, že v důsledku prohlubující se individualizace společnosti nejsou charakter kulturní identity a hodnoty nadále materiálně ukotveny (např. [Pakulski a Waters 1996], [Beck 2004]. Nová generace třídních teoretiků toto tvrzení napadá a přemýšlí zcela novým způsobem o tom, jak je třídní pozice spojena s kulturními hodnotami a sociálními nároky. Třidu považují i nadále za významnou, ale tvrdí, že nyní je v sociálních vztazích přítomna pouze *implicitně*.

V pozadí tohoto teoreticko výzkumného proudu lze identifikovat různé intelektuální tradice. Všichni se zajímají o to, jakým způsobem aktéři řídí a projektují afektivní, kognitivní a behaviorální data a jak je využívají při konstrukci své identity. Hlavním tématem je problematizace jednoznačného vztahu objektivními atributy a umístěním individua v sociálních vztazích, například mezi třídním postavením a hodnotovými preferencemi, pohlavím a rodem apod.. Podobně například Alba [1990] prezentuje etnicitu jako symbolickou entitu, kde jde spíše o symboly etnických kultur než o samotné tyto kultury.

Třídní identita v tomto pojetí spočívá ve specifických kulturních praktikách, které jsou spojeny s reprodukcí hierarchií a tříd. Důraz už není kladen na třídní vědomí, ale na třídní povahu konkrétních sociálních a kulturních praktik. Individualizace nevede ke smrti tříd, ale spíše k proměně forem, jimiž se projevují.

⁸ Blíže o tomto konceptu viz [Šanderová, Šmídová 2006].

Třídní kulturu je třeba vidět spíše jako modus diferenciacce než jako typ kolektivity. Kolektivní identita je konstruována jakožto základ kolektivního self. V návaznosti na rozlišení P. Bourdieu [1984] tříd „na papíře“ a tříd jako kolektivních aktérů, jsou v tomto rámci třídy považovány za sociální artefakt – vytvořenou entitu, která je mobilizovatelná v souladu s vládnoucími kulturními předpisy a průběžně vyjednávána v konverzacích a interakcích. Velký význam má socializace, která řídí a utváří city, vnímání a chování. Výzkumy se orientují na tzv. identifikační procesy (procesy, jimiž se identifikujeme s nějakou skupinou či kategorií) a zkoumání mechanismů, jejichž prostřednictvím se utvářejí, udržují a mění odlišnosti (distinkce).

Cerulo [1997] v této souvislosti uvádí také zájem o nové komunikační technologie osvobozující člověka od prostorového omezení a rozšiřující okruh zobecněných druhých. Navazuje tak na Andersonův koncept pomyslných komunit (imagined community), jenž zavedl v souvislosti s nacionalismem. Opuštěna je však emancipační teze ve prospěch teze o boji za možnost výběru. Identity vznikají z vědomě kolektivně koordinovaného jednání, skupiny lidí se vědomě se oddělují, diferencují, spolupracují, soutěží, přesvědčují případně se snaží ovládnout druhé. Lidé se sdružují za účelem zviditelnění a „normalizace“ partikulárních zájmů – tedy účelově, kontextuálně, dočasně.

Takto je i rod považován za výsledek interakce. I rodová identita se postupně znovu a znovu vyjednává prostřednictvím lingvistických směn a sociální performance. Jako příklad uvádí Cerulo vymezení lesbické identity a lesbického hnutí jakožto procesu o třech krocích ([Taylor a Whittier 1992]). V prvním kroku jsou konstruovány hranice izolující a diferencující skupiny mimo hlavní proud, V druhém kroku izolovaná skupina postupně dospívá ke sdílenému vědomí a cílů a v třetím kroku získá v rámci politického procesu status minority.

Ačkoli klíčovým pojmem je v rámci tohoto proudu identita, řada úvah na toto téma se překrývá s problémem konstrukce, udržování a boření hranic, či výše uvedenými procesy kategorizace a klasifikace, což zřejmě vedlo Cerulo [1997] k tvrzení, že identita se stala klíčovým pojmem soudobé sociologie.⁹ Ačkoli se hovoří o identitě, zájem se obrací spíše k sociálním rituálům, symbolům a také k praktikám,

⁹ Je ovšem otázka, zda spíše než klíčovým pojmem, se „identita“ nestala svého druhu Hayekovským „lasiččím slovem“ [Hayek 1995: 124-1287], jež z každého tvrzení „vysaje“ jasný význam. Například Jenkins [2004] převádí veškeré procesy sociální strukturace a sociálních vztahů na problém identity, čímž tento pojem v zásadě ztrácí smysl.

kteří tyto rozdíly transformují do sociálních faktů (typickým příkladem je Jenkinsova [2004] monografie na toto téma.

Potenciální přínos „kulturního obratu“ ve výzkumu sociálních nerovností.

Skální stoupenci objektivistického přístupu a analytického paradigmatu by jistě mohli vznést řadu většinou oprávněných pochybností, připomínek a námitek, které lze shrnout do konstatování, že kulturní obrat ve výzkumu sociálních nerovností z teoretického hlediska nepřináší nic nového¹⁰ a o společnosti nevypovídá prakticky nic¹¹. K čemu je potom takový výzkum dobrý? Všichni výše citovaní stoupenci kvalitativního přístupu ke zkoumání sociálních nerovností hovoří o porozumění. Zdůrazňují, že jeho prostřednictvím lze lépe porozumět tomu, jak sociální nerovnosti vznikají a jak se reprodukuje, jaký význam jim lidé v různých situacích dávají, jak ovlivňují jejich interakce a odtud postavení ve společnosti. Pro všechny takto orientované práce je typický ústup od systémové představy společnosti a od intervencionismu v duchu sociálního inženýrství. Pokud jde o věčnou¹² otázku, nakolik a jak mají sociologové spolupracovat s politiky a jak a nakolik se mají věnovat osvětové práci, jejímž cílem je usnadnit každodenní život obyvatelstvu, zdá se, že výše citovaní autoři mají v tomto směru více méně jasno. Všichni považují nerovnosti za neodstranitelnou součást lidské společnosti a žádný z nich nehledá politické nástroje jejich systémového odstranění.

Příkladem autora, který se intervencionismu zcela nevzdal, je Tilly. Ačkoli zdůrazňuje, že při řešení každodenních problémů budou lidé vždy budovat a propojovat různé organizační formy tak, aby získali nějaké výhody nad ostatními, je podle jeho názoru takovým sklonům třeba klást překážky. Analytikové, politikové, experti a úředníci by se měli zaměřit na jednotlivé procesy, jimiž nerovnosti vznikají a jimiž se reprodukuje, a to ve zcela konkrétních prostředích. Měli by zkoumat každou organizaci a trh práce jakožto prostor, v němž dochází k vykořisťování,

¹⁰ Obecné procesy, které identifikoval Tilly či Schwalbe a kol. lze nalézt v řadě děl jejich předchůdců (Marx, Weber, Merton Parkin, Collins, Bourdieu, teorie byrokracie a další).

¹¹ Reprezentativita dat je téměř nulová a výminka, že zobecnění se týká procesů a nikoli populace nic neřeší (jak víme, že jde o společensky významné procesy a nikoli jen o okrajové?).

¹² K nejznámější starším pracím XX. století na toto téma jistě patří Millsova Sociologická imaginace z roku 1959 a texty Gouldnerovy [1962, 1973] a nesčetné texty a diskuse na toto téma ([Halsey 1994], [Wallerstein a kol. 1996], [Boudon 2002], [Goldthorpe 2004], rozsáhlá diskuse na stránkách British Journal of Sociology 2004 a současná diskuse na stránkách internetového časopisu Sociological research on Line] nasvědčují tomu, že na začátku XX. století nejsme o mnoho dál.

hromadění příležitostí, nápodobám a adaptaci¹³. V konkrétních organizacích je dle jeho názoru třeba regulovat sklon lidí (zejména těch, kdo tyto organizace řídí) k budování segregovaných klientelských řetězců a k podporování či přímo vytváření nerovností, které s řešením organizačních problémů nesouvisejí. To znamená: 1) analyzovat organizační struktury a hledat tento typ nerovností; 2) uvažovat o možných, byť dosud neuskutečněných alternativních řešeních (conterfactuals), která nerovnost nevyžadují; 3) mařit rutiny, jejichž prostřednictvím jsou členové podřízených kategorií vylučováni z možnosti získat svůj podíl na odměnách distribuovaných v organizaci. Tilly je přesvědčen, že taková „reorganizace pracovišť a ostatních oblastí diferencovaných odměn může vést k rychlým, dalekosáhlým změnám v kategoriální nerovnosti obecně“ (k významnému snížení celkové nerovnosti), protože přeruší vztahy mezi kategorizací v rámci organizací a obecně přijímanou kategorizací v širší komunitě [Tilly 1998: 211-5].

Zatímco Tilly zcela zjevně nepochybuje o tom, že stav všeobecné rovnosti je žádoucí a že ačkoliv je nedosažitelný, je třeba se k němu co nejvíce přiblížit, Harris si uvědomuje, že problém rovnosti a nerovnosti je problém dobře (spravedlivě) uspořádané společnosti, přičemž neexistují žádná nezávislá a pevná východiska či základy, na nichž lze spravedlivý řád ustavit. S odkazem na jednoho ze zakladatelů amerického pragmatismu J. Deweyho zdůrazňuje, že na místo spravedlivého řádu lze hledat fungující řešení sociálních problémů, jejichž předpokladem je co možná největší „harmonizace“ konkurujících si hodnot a zájmů. Vědecké a morální koncepty bychom podle jeho názoru neměli považovat za odrazy reality, ale spíše za nástroje jejího vyjednávání. V této souvislosti lze pojmut výzkum sociální konstrukce (ne)rovnosti jako nástroj harmonizace hodnot a zájmů lidí, tedy jako nástroj budování „spravedlivého“ sociálního řádu. Výzkum sociálních konstrukcí rovnosti může lidem ukázat, jak široký je rozsah významů tohoto pojmu. „Sociologové mohou identifikovat a popsat rozdíly v pohledech na rovnost a doporučit, aby byly v kooperativním řešení morálních problémů brány v úvahu jakožto významný faktor. Jde samozřejmě o problémy, které lidé hluboce prožívají a při jejich řešení se tak nelze vyhnout emocím a vášním. I ty je třeba brát v úvahu i na ně je třeba být na ně připraven“. Jednotlivé studie tak mohou odpovídat na otázky

¹³ To jsou podle Tillyho základní procesy generující sociální nerovnosti, k nimž dospěl na základě svých analýz.

typu: Na základě čeho se člověk může cítit být uražen?¹⁴ Jaké zamlčené předpoklady lze očekávat v situaci nerovnosti? Vnímají všichni zúčastnění situaci stejně? Lze v dané situaci uplatnit i jiné morální principy než rovnost? Jak tyto alternativní principy a pohledy spolu ladí a nakolik jsou v konfliktu? Výzkumy sociální konstrukce (ne)rovnosti nás mohou konfrontovat s náročným, ale nutným požadavkem porozumět interpretativním aspektům rovnosti a naučit nás je brát vážně. Cílem a smyslem takového porozumění je tedy odhalit, jak lidé definují různé situace jako stavy rovnosti a nerovnosti, a zkoumat, jakou roli tyto definice hrají v interakcích. Takové poznatky mohou potenciálně napomáhat reflexivnímu řešení problematických (ne)rovností. “V ideálním případě může konstruktivistický výzkum nerovnosti přinést trochu jasnosti a pokory (spíše než beznaděje) do zkoumání a omezování nespravedlnosti tím, že vysvětlí, jakými způsoby jsou nerovnosti (jako všechny sociální problémy) (...) reflexivně konstituovány těmi, kdo o nich přemýšlejí a hovoří“ [c.d.:132].

K tomu je třeba dodat, že rovnost práv všech lidí bez „jakéhokoliv rozlišování zejména podle rasy, barvy, pohlaví, jazyka, náboženství, politického nebo jiného smýšlení, národnostního nebo sociálního původu, majetku, rodu nebo jiného postavení“ je v našem kulturním okruhu universální hodnotou kodifikovanou ve Všeobecné deklaraci lidských práv¹⁵, na niž navazují zcela konkrétní zákony a další opatření, které jsou uváděny v život celou řadou organizací, institucí a norem. Deklarace a další úmluvy, které s ní souvisí, vycházejí ze zamlčeného předpokladu, že lze dosáhnout toho, aby se lidé v konkrétních situacích, včetně těch, které považují pro svůj životní úděl za důležité, řídili universálními normami, tj. bez ohledu na své zájmy partikulární (ať už individuální nebo skupinové). Takový předpoklad je samozřejmě nerealistický. Mimo jiné i proto, že to, v čem konkrétně v nejrůznějších kontextech (ne)rovnost spočívá, nelze explicitně a obecně stanovit.. Hodnota a norma rovnosti jsou nutně stanoveny velmi vágně a musí být znova a znova (v každé konkrétní situaci) interpretovány. Z tohoto úhlu pohledu sociolog vůbec nemusí řešit takové problémy jako například, jak má vypadat spravedlivě uspořádaná společnost, ale může si položit čistě empirickou otázku, čím to, že sociální nerovnosti přetrvávají, ačkoli existuje stále více kodifikovaných norem, jejichž cílem je dosáhnout rovnosti. Přednost kvalitativního výzkumu sociálních

¹⁴ Velmi podobné otázky klade Sayer [2005].

¹⁵ Sociálním nerovnostem explicitně z hlediska Lidských práv se věnuje E. Kallen [2004].

nerovností lze vidět v tom, že umožňuje teoretické poznatky a kvantitativní zjištění uvádět do konkrétního historického kontextu a přinášet zcela konkrétní informace o důležitých sociálních procesech, jak je lidé žijí.

Literatura:

- Abbott, A. (2001), *Chaos of Disciplines*. Chicago: University of Chicago Press
- Allport, G. W. (2004). *O povaze předsudků*. Praha: Prostor. (orig. 1954).
- Alba, R.D. (1990). *Ethnic Identity: The Transformation fo White America*. New Haven, CT: Yale University.
- Anderson, B (1983). *Imagined Communities: Reflections od the Origins and Spread of Nationalism*. London: Verso.
- Anthias, F. (1998). „Rethinking social divisions:some notes towards a theoretical framework“. In: *Sociological Review*, Vol. 46; pp. 506-535.
- Beck, U. (2004). *Riziková společnost*. Praha: SLON.
- Beck, U. (2000). „*Zombie Categories*“. J. Ruthford (ed.). *The Art of Life: On Living, Love and Death*. London: Lawrence and Wishart.
- Blumer, H. (1969). „Sociological Analysis and the Variable“. *Symbolic interakctionism: Perspective and Method*. Berkeley: University of California Press.
- Bottero, W., S. Irwin. (2003). „Locating difference: class, 'race' and gender, and the shaping of social inequalities“. *The sociological review*.vol.51, No 4, pp. 463- 483.
- Bourdieu, P. (1984). „Espace social et genese des 'classes'“. *Actes de la recherche en science sociales*, 52-53. pp. 3-12.
- Byrne, D. (2005). „Class, Cultur and Identity: A Reflection on Absences Against Presences“. *Sociology*, vol. 39, Nr. 5, pp. 807-816.
- Callaghan, G. (1998). „The Interaction of Gender, Class and Place in Womens' Exeprience: Discussion Based in Focus Group Research“. *Sociological Research Online*, Vol. 3, no. 3, <<http://www.socresonline.org.uk/socresonline/3/3/8.html>>
- Cerulo, K.A. (1997). „Identity Construction: New Issues, New Directions“. In: *Annual Review of Sociology*, Vol. 23; pp. 385-409.
- Chaney, D. (1994). *The Cultural Turn*. London: Routledge.

- Chang, J.H-Y. (2000). „Symbolic Interaction and Transformation of Class Structure: The Case of China. *Symbolic Interaction. Vol. 23*; pp. 223-251
- Collins, P.H. (1991). *Black Feminist Thought*. New York: Routledge.
- Collins, R. (1975). *The Conflict Sociology. Toward an Explanatory Science*. New York, San Francisco, London: Academic Press.
- Collins, R. (2000). „Situational Stratification: A Micro-Macro Theory of Inequality“ *Sociological Theory*, vol.18, no.1; pp. 17-43.
- Conway, S. (1997). „The Reproduction of Exclusion and Disadvantage: Symbolic Violence and social Class Inequalities in 'Parental Choice' of Secondary Education.“ *Sociological Research Online. Vol.2*, no. 4,
<http://www.socresonline.org.uk/socresonline/3/3/8.html>>
- Crompton R., F.Devine, M. Savage and J. Scott (eds.) (2000). *Renewing class analysis*. Oxford: Blackwell.
- Crompton, R., J.Scott, (2004). „Class Analysis: Beyond the Cultural Turn“. in. Devine, F. et als. (eds). *Rethinking Class. Culture, Identities and Lifestyles*. New York: Palgrave Macmillan.
- Devine, F., M. Savage, (2004). „The Cultural Turn, Sociology and Class Analysis“ in.
- Devine, F. et als. (eds). *Rethinking Class. Culture, Identities and Lifestyles*. New York: Palgrave Macmillan.
- Devine, F., M.Savage, J. Scott, R. Crompton (eds.), (2004). *Rethinking Class. Culture, Identities and Lifestyles*. New York: Palgrave Macmillan.
- Fraser, N. (2000). *Rethinking Recognition*. New Left Review 3, May-June 2000.
- Fraserová, N., A.Honneth (2003). *Prerodělování nebo uznání?* Praha: Filosofia.
- Gouldner, A.W. (1962). „Anti-Minotaurus.“ *Social Problems*, Vol.9, No.3.
- Gouldner, A.W. (1970). *The Coming of Crisis of Western Sociology*“. New York, London: Basic Books, Inc.
- Grusky, D.B., J.B. Sørensen (1998). „Can Class Analysis Be Salvaged?“ In: *American Journal of Sociology*, Vol. 103. no. 5; pp. 1187-1234.
- Hall, J.R. (ed.), (1997). *Reworking Class*. New York: Cornell University Press.
- Harris, S.R. (2000). „The Social Construction of Equality in Everyday Life“. *Human Studies*. Vol. 23; pp. 371-393.

Harris, S.R. (2004). „Challenging the Conventional Wisdom: Recent Proposals for the Interpretative Study of Inequality“. In: *Human Studies*, vol. 27; pp. 113-136.

Hogg, M.a., D. Abrams (1988). *Social Identifications: A Social Psychology of Intergroup Relations and Group processes*. London: Routledge.

Horowitz, R., (1997). „Barriers and Bridges to Class Mobility and Formation. Ethnographies of Stratification.“ In: *Sociological Methods and Research*, Vol. 25, No. 4; pp. 495-538..

Inglehart, R. (1977). *The Silent Revolution: Changing Values and political Styles among Westerns Publics*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.

Inglehart, R. (1990) *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.

Jenkins, R. (2000). „Categorization: Identity, Social Process and Epistemology“. *Current Sociology*. Vol. 48, no. 3; pp. 7-25.

Jenkins, R. (2004). *Social identity*. London, New York: Routledge. Taylor & Francis Group.

Kallen, E. (2004). *Social Inequality and Social Injustice. A Human Rights Perspective*. New York Palgrave Macmillan.

Krottnerus, J.D. T.D. Greenstein, (1981). „Status and Performance Characteristics in Social Interaction: Attitudes of Status Validation“. *Social Psychology Quarterly*. Vol. 44, no. 4; pp. 338-3489.

Laclau, E., C. Mouffe (1985). *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. London: Verso.

Lamont, M., (1994). *Money, Morals and Manners. The Culture of the French and the American Upper-Middle Class*. Chicago and London: The University Chicago Press.

Lamont, M. (2000). *The Dignity of Working Men: Morality and Boundaries of Race, Class and Immigration*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.

Lamont, M., V. Molnar (2002). „The study of boundaries in the social sciences“. *Annual Review of Sociology*, pp. 167-183.

Lamont, M., L. Thévenot (eds.), (2000). *Rethinking Comparative Cultural Sociology. Repertoires of evaluation in France and the US*. Cambridge: Cambridge University Press.

Lamont, M., L. Thévenot, (2000). „Introduction: toward a renewed comparative cultural sociology.“ In: Lamont Michele, L. Thévenot (eds.), (2000). *Rethinking Comparative Cultural Sociology. Repertoires of evaluation in France and the US*. Cambridge: Cambridge University Press.

Miles, S. (2005). „Understanding the Cultural ‘Case’: Class Identity and the Regeneration of NewcastleGateshead“. *Sociology*. Vol. 39, nr. 5, pp. 1019-1028.

Mills, C.W. (2002). *Sociologická imaginace*. Praha: SLON.

Offe, C. (1985). *Disorganized Capitalism*. Cambridge: Polity Press.

Pakulski, J., M. Waters (1996). *The Death of Class*. London: SAGE Publications.

Payne, G. (ed.), (2000). *Social Divisions*. London: Palgrave (Macmillan).

Payne, G., C. Grew (2005). „Unpacking ‘Class Ambivalence’: Some Conceptual and Methodological Issues in Accessing Class Cultures“. *Sociology*. Vol. 39, nr. 5, pp. 893-910.

Reay, D. (1998). *Class Work: Mothers’ Involvement in their Children’s primary Schooling*. London: UCL Press.

Reay, D. (2005). „Beyond Consciousness? The Psychic Landscape of Social Class“. *Sociology*. Vol. 39, nr. 5, pp. 911-928.

Roseneil, S. (1995). „The coming age of feminist sociology – some issues of practice and theory for the next 20 years“. *British Journal of Sociology*. Vol. 46, no. 2; pp. 191-205

Sayer, A. (2005). *The Moral Significance of Class*. Cambridge: University Press.

Schwalbe M, S. Godwin, D. Holden, D. Schrock, S.Thompson, M. Wolkomir. (2000). „Generic Processes in the Reproduction of Inequality: An Interactionist Analysis“. *Social Forces*. Vol.79, No 2, pp. 419-452.

Skeggs, B. (1997). *Formations of Class and Gender: Becoming Respectable*. London: Sage.

Sommers, M.R. G.D. Gibson, (1998). „Reclaiming the Epistemological „Other“: Narrative and Social Constitution of Identity.“ C. Calhoun (ed.), *Social Theory and the Politics of Identity*. Oxford and Massachusetts: Blackwell Publishers Ltd.

Sommers, M.R., G.D. Gibson, (1998). „Reclaiming the Epistemological „Other“: Narrative and Social Constitution of Identity.“ In: C. Calhoun (ed.), *Social Theory and the Politics of Identity*. Oxford and Massachusetts: Blackwell Publishers Ltd

Southerton, D. (2002). „Boundaries of „Us“ and „Them“: Class, Mobility and Identification in a New Town“. In: *Sociology*. Vol. 36. no. 1; pp.171-193.

Šanderová, J., O. Šmídová (2006). „Meze a možnosti interakcionistického výzkumu sociálních nerovností“. *Pražské sociálně vědní studie Sociologická řada*. Working papers. Soc 002. Dostupné z: http://www.fsv.cuni.cz/FSV-536-version1-SOC002-Sanderova_fin.pdf. Navštíveno 29.1.2007.

Taylor, V., N.E. Whittier (1992). „Collective identity in social movement communities“ lesbian feminist mobilisation“. A.D. Morris, C.M. Mueller. *Frontiers in Social Movement Theory*. New Haven, CT: Yale University Press.

Tilly, C., (1988). *Durable Inequality*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.

Travers, M. (1999). „Qualitative Sociology and social Class“. In: *Sociological research Online*, Vol. 4, no.1,
<<http://www.socresonline.org.uk/socresonline/3/3/8.html>>

Warner, W.L. (1949). *Democracy in Jonesville*. New York: Harper and Brothers.

Woodin, T. (2005). „Muddying the Waters: Changes in Class and Identity in a working-Class Cultural Organization. *Sociology*. Vol. 39, nr. 5, pp.1001-1017.